

Формування української політичної нації

Ганна Палій,
аспірант кафедри політології
Національного університету
„Києво-Могилянська академія”

У статті досліджується роль національної ідентичності у процесі формування української політичної нації.

Аналіз історико-політичного контексту формування української національної ідентичності дозволяє розглянути специфіку сучасної національної ідентичності та перспективи поширення загальнонаціональної ідентичності на громадян України, що мають різні етнічні, мовно-культурні, регіональні, конфесійні ідентичності тощо. Особливу увагу приділено потребам формування української загальнонаціональної ідентичності, виходячи з вимог забезпечення національних інтересів України: зміцнення державної і національної єдності, забезпечення міжетнічного миру, суспільної інтеграції представників етнічних спільнот, розвитку унікальних етнічних ідентичностей в контексті цілісної загальноукраїнської ідентичності, ліквідації загрози сепаратизму.

Проблема становлення єдиної національної ідентичності громадян України є однією з визначальних для українського суспільства та для подальшого формування його як повноцінної нації. Політичний контекст проблематики (необхідність збереження цілісності держави та її зміцнення, становлення громадянського суспільства, знаходження місця країни у системі культурних і геополітичних координат тощо) зумовлює необхідність вироблення адекватної політики щодо кризових явищ, помітних в українській національній ідентичності. Теоретичні та практичні дослідження безпосередньо стосуються проблем зменшення потенціалу сепаратизму, залучення до державотворчого процесу представників усіх етнічних груп, зміцнення можливостей держави у справі протистояння зовнішньому тискові.

Дослідження особливостей формування політичної нації в Україні сприятиме розумінню процесів в етнонаціональній сфері, дасть змогу перевірити виправданість застосування концепції політичної нації до етнополітичних процесів в країні, а також сприятиме виробленню ефективної державної політики у цій сфері. Актуальність цієї проблеми підтверджується численними дослідженнями українських авторів. Значний інтерес становлять монографії та колективні наукові розробки українських вчених. Серед їх авторів, зокрема, О.Картунов, А.Колодій, І.Кресіна, В.Лісовий, Л.Нагорна, О.Майборода, М.Обушний, Ю.Саєнко, Ю.Римаренко, Т.Рудницька, М.Шульга та інші. Значний

інтерес становлять праці зарубіжних науковців, зокрема, з української діаспори. Серед них – Е.Вільсон, А.Мотиль, Т.Кузьо, Н.Попсон, І.Прізел, Р.Шпорлюк.

Обумовлена політико-соціальним й культурним контекстом, національна ідентичність виявляється через ідентифікацію, яка, в свою чергу, залежить від свідомого вибору спільноти та окремої особи і керується суб'єктивними ідентитетами, як от: усвідомлення спільного минулого чи історичної долі, національна свідомість і національний характер, спільні цінності, властиві даній спільноті тощо. Етнічна ідентифікація обумовлена, насамперед, народженням людини у певній спільноті, тому здійснюється радше за об'єктивними ознаками, "ідентитетами" [1] (етнічне походження, мова, релігія, культура, територія).

Дослідження національної ідентичності має, поряд із надетнічною політичною спільністю, враховувати етнічну ідентичність. На думку вітчизняних науковців, таке врахування рельєфніше відбиває поняття етнонаціональної ідентичності [2].

Національна ідентичність утворюється і обумовлюється низкою компонентів, а саме – територіальним, етнічним, культурним, релігійним, політичним, правовим, економічним. Усі компоненти є взаємопов'язаними та взаємозалежними, хоча кожна історична доба виявляє домінуючу роль певного компонента або комбінації компонентів, які залежать не тільки від певних історичних обставин, але й від способу утворення нації. Характерною рисою формування національної ідентичності громадян сучасної України є істотна відмінність у проходженні цих процесів в окремих регіонах, серед різних етнічних, мовних, конфесійних груп тощо. Дослідження з таких ключових аспектів, як мовно-культурний [3], релігійно-конфесійний, регіональний [4], державно-політичний [5], геополітичний [6] дозволяють виявити найвиразніші розбіжності в ідентичностях громадян, специфіку в єдиній українській національній ідентичності. Аналіз кожного з цих чинників дозволяє виявити процеси, що призводять до розмивання української ідентичності, утворення розривів у ній.

Українська національна ідентичність проходить складний і суперечливий процес становлення. Нині її ознаками є амбівалентність суспільної свідомості, брак консенсусу стосовно базових цінностей [7], етнопсихологічні та мовно-культурні деформації у свідомості.

Таку ситуацію ускладнюють:

- розриви у загальнодержавному комунікативному просторі внаслідок суперечностей у мовній, ідеологічній сферах;
- брак історичних знань або їх викривлене тлумачення і, як наслідок цього, слабкість ідеологічної основи для формування національної ідентичності;
- деформації національної і громадянської свідомості, соціальної структури суспільства та невиразність соціальної ідентифікації в умовах ослаблення суспільства та конструюючих його частин.

У масовій свідомості цінність державної незалежності, прагнення до якої є виявом усвідомлення унікальної української національної ідентичності, була значною в період виникнення суверенної держави. Але протягом останніх років вона здобула амбівалентний характер під впливом різноспрямованих конкуруючих оцінок: з одного боку, розпад СРСР позитивно оцінюється як

джерело отримання “своєї держави”, з власною перспективою розвитку; з іншого боку, незалежність дедалі більше асоціюється з втратами, передусім – з соціально-економічною нестабільністю.

Низька інтенсивність процесів у етнонаціональній сфері, серед іншого, пояснюється асиміляційними та інерційними тенденціями, а також недостатнім розвитком суспільних зв'язків та соціальних інституцій. Нині завдання зміцнення державності, збереження і формування національної і культурної ідентичності в Україні обтяжені проблемами політичного, культурного, інформаційного характеру тощо. Небезпека деформованої свідомості та розмитої ідентичності полягає в тому, що, через збереження своїх позицій на поверхні політичного, соціально-економічного і культурного життя українського суспільства, віджилі зразки ідентичності значною мірою віддаляють перспективу повноцінного політичного майбутнього країни.

Через наслідки асиміляційної політики швидкого становлення цілісної національної ідентичності у пострадянському суспільстві України не відбулося. На низькій інтенсивності процесів оформлення національної ідентичності позначається тривала залежність багатьох поколінь українців від іноземних держав, масова денаціоналізація етнічних українців.

Перервність еволюційного шляху формування української національної ідентичності (останній за своєю суттю властива часова тяглість), становить серйозну проблему для України. Два масштабні процеси: з одного боку, стирання, нищення етноісторичної ідентичності, з іншого – пошук та відродження власної ідентичності були і є полюсами, між якими доводилося існувати українській державі й суспільству протягом життя низки поколінь. Можна стверджувати, що балансування між цими полюсами, що, фактично, є змістом боротьби за національне виживання, досі актуальне.

Перед українським суспільством постає проблема перетворення сукупності українських громадян на саморегульований суспільний організм, здатний до прогресу і самооновлення. Здійснити це можна через створення достатнього ґрунту для об'єднання в етнонаціональну спільноту, що об'єднувала б різні соціальні, зокрема й етнічні, групи. Враховуючи, що свого часу відбулося неприродне, силове деформування етнічних ідентичностей в Україні, перспектива поновлення та розвитку ідентифікаційної самобутності населення залежить від повноцінної участі у цьому процесі політичних і соціальних інституцій.

Життєздатна держава серед завдань державної політики в етнонаціональній сфері неодмінно визначає такі: збереження цілісності держави та єдності суспільства, збереження самобутності національної ідентичності суспільства загалом, а також самобутності окремих спільнот.

З одного боку, формування української національної ідентичності відбувається за наявності достатнього набору ідентифікаторів [8], необхідних для виокремлення української національної ідентичності: наявність власної держави; наявність унікальної мови, відмінної від споріднених; наявність культурної самобутності; наявність культурних цінностей, національної ментальності тощо. Причому, варто враховувати, що усі прояви, крім державності, більшою або меншою мірою існували протягом кількох останніх

сторіч.

З іншого боку, на початок XXI століття серед масивів населення, що мають набір об'єктивних українських ідентитетів, вітчизняні та зарубіжні дослідження [9] фіксують брак відчуття етнічної, мовно-культурної, конфесійної, державно-політичної спільності тощо. Отже, варто всерйоз враховувати роль, що її досі відіграють наслідки жорсткого й цілеспрямованого втручання з боку зовнішніх політичних центрів у етносоціальну та культурну сфери українського суспільства. Разом з тим потребує уваги й те, що навіть із здобуттям державності в Україні досі слабкою лишається внутрішня консолідованість суспільства, нації.

Національна ідентичність спроможна об'єднувати усі елементи етнічної структури українського суспільства, етнічні, культурні, релігійні, ментальні тощо прояви ідентичності, що їх мають різні спільноти. Так, ці спільноти є основою для оформлення загальнонаціональної ідентичності, яка "надбудовується над етнокультурними ідентичностями груп, що творять національну державу" [10].

Для значної частини українських дослідників очевидно, що оформлення української національної ідентичності варто розуміти як творення загальної національної ідентичності, спільної для всіх громадян. Це цілком узгоджується із громадянською, політичною концепцією держави. Творення такої загальнонаціональної ідентичності зовсім не означає зникнення етнічних ідентичностей. Стирання окремих етнічних ідентичностей в Україні в результаті асиміляції чи інших соціально-демографічних процесів та дій може порушувати гармонію міжетнічного спілкування та природну поліетнічність. Так, немає жодної необхідності, щоб місцеві росіяни, румуни, болгари, поляки, угорці, татари, євреї, греки тощо почали вважати себе в етнічному плані українцями. Водночас цілісність держави вимагає того, щоб масиви усіх етнічних груп відчували Україну своєю батьківщиною.

Для значної частини представників різних етносів в Україні природною є синхронізація етнічної ідентичності та національної ідентичності на підставі громадянства, залученості й участі у політичному процесі. Стан взаємодії національної та етнічної ідентичностей обумовлюється тим, чи ці ідентичності взаємодоповнюють чи "конкурують", від чого безпосередньо залежить міра інтегрованості етнічної спільноти у суспільство, політичну націю, державу. Існування відмінностей в ідентифікаціях в єдиному етнонаціональному просторі в межах однієї держави може продукувати два можливих варіанти розвитку: у першому випадку – бути однією з передумов конфлікту (на підставі антогоністичних елементів ідентичностей), у другому – бути підґрунтям взаємодоповнення (коли етнічна мозаїка утворює органічну етнонаціональну цілісність).

Взаємодія забезпечує національний, політичний та культурний поступ держави. Інакше кажучи, самоізоляція етнічних, культурних спільнот (з метою лише власного етнокультурного відтворення на протиставленні іншим) містить певну загрозу для цілісності держави – насамперед у разі трансформації їх на "п'яту колону", орієнтовану на іноземні центри. Для самої ж самоізолюваної спільноти, особливо якщо вона має конфлікт із країною свого проживання або є нелояльною до її титульного етносу, це означає втрату можливості відігравати

конструктивну роль у суспільно-політичному і культурному житті країни.

Цілком природно, запити українських громадян з різних етнічних спільнот – збереження самобутності, саморозвиток й участь у житті країни мають поєднуватися/корелюватися із відповідними запитам титульного етносу. У такому разі створюється міцне підґрунтя для громадянської і політичної єдності держави. З іншого боку, повага до етнічних ідентичностей і права етносів на саморозвиток полегшує вирішення одного з важливих завдань національної безпеки України – забезпечення міцного зв'язку представників етнічних груп із українською державою.

Від стану і характеру взаємодії (взаємодоповнення) національної та етнічної ідентичностей залежить міра інтегрованості етнічних спільнот у суспільство, міра гармонізації міжетнічних стосунків і порозуміння в межах єдиної держави. Отже, до єдиної національної ідентифікації можуть вдаватися етнічні українці та значна кількість людей, що за своїм походженням є росіянами, білорусами, поляками, румунами, болгарами, євреями, татарами, греками, вірменами тощо. Для людей, які в силу змішаного походження не можуть здійснити етнічну ідентифікацію, національна ідентичність, а відтак – державна може стати основною формою громадянської самосвідомості.

Оформлення цілісної української національної ідентичності не суперечить існуванню окремих (етнічних, культурних тощо) ідентичностей етнічних груп, які, у свою чергу, мають бути інтегрованими у загальноукраїнський ідентифікаційний контекст. Причому, зайвих пояснень не потребує те, що для титульного етносу діапазон задоволення культурних запитів виявляється ширшим (через кількісне переважання українців) і охоплює як соціально-культурний, так і державно-політичний рівень. Зв'язок етнічної ідентичності з українською національною серед українців об'єктивно тісніший (через наявність єдиного підґрунтя), аніж зв'язок етнічної ідентичності (росіянина, молдаванина, поляка, румуна, вірмена і т.д.) із національною українською ідентичністю. Тому очевидно, що такі складові, як українська мова, елементи культури, історія, символіка, релігійно-конфесійна приналежність, елементи політико-правової традиції тощо, з одного боку, для етнічних українців є вартостями ідентичності етнічного й національного порядку; з іншого боку, для решти громадян, більшою мірою, – вартостями національної ідентичності.

В Україні, завдяки, насамперед, державно-політичному чинникові (а не демографічним процесам), зростає частка людей з українською самоідентифікацією. Сама по собі така тенденція, очевидно, містить явище “згадування” частини громадян про своє українське походження, а також процес надання переваги українській ідентифікації у випадку змішаного етнічного походження. Так, за даними перепису 2001 року [11] частка українців зросла до 77,8%; за даними перепису 1989 року частка українців становила близько 72,7%. Хоча варто наголосити, що дані 1989 року важко оцінювати як об'єктивні [12], враховуючи тогочасні суспільно-політичні умови. За даними перепису 2001 року, з 1989 року частка росіян (у тому числі тих, хто записувався ними) зменшилася з 22,1% до 17,3%. Уваги потребує факт зменшення частки українських громадян, котрі самоідентифікуються з іншими етнічними групами (білорусами, молдаванами, поляками, євреями, румунами, болгарами, угорцями, татарами

тощо): 5,2% (за переписними даними 1989 року) та 4,9% (за переписними даними 2001 року). Пояснень таким тенденціям слід шукати не тільки через демографічний і асиміляційний контекст, але, передусім, через контекст активізації процесів етнічної й національної ідентифікації після державного самовизначення України, який містить у собі поєднання як об'єктивних чинників (реальне етнічне походження), так і суто суб'єктивних (зміна самовизначення). По-перше, вибір української ідентичності тепер робиться етнічними українцями не у тих соціально-політичних умовах, за яких він робився 1989 року, звідси – тенденція зростання усвідомлення серед етнічних українців себе титульним етносом держави. По-друге, у випадку змішаного етнічного походження громадяни тепер частіше роблять вибір на користь саме української ідентифікації, що також пов'язане із прагнення належати до титульного етносу.

Питання оформлення української загальнонаціональної ідентичності в Україні має розглядатися в тісному зв'язку із проблемою збереження цілісності держави, суспільства, нації, а також у зв'язку із можливостями та механізмами впливу державних інституцій на етнонаціональні процеси.

Безперечно, процеси становлення національної ідентичності відбуваються не з оптимальними швидкістю і спрямуванням, оскільки в країні бракує позитивної формотворчої участі у цих процесах політичних інституцій держави, спроможних суттєво на них впливати. Водночас слабкість суспільних інституцій поки що створює поле для негативного вольового втручання (з інших центрів впливу) на процес кристалізації національної ідентичності. Саме тому підхід до вибору напрямків такого впливу має бути максимально вивіреном на предмет сприятливості його для повноцінного, незалежного від зовнішніх впливів розвитку українського суспільства і держави.

Тим більше недоречною є ідея про цілковите невтручання державних інституцій у процеси націостановлення, кристалізації національної ідентичності, ніби все має відбуватися самоплином, шляхом природних соціокультурних процесів. Очевидно, ідея такого “природного шляху” є хибною в українських умовах, що визнається низкою вітчизняних дослідників [13]. Адже й досі процес націостановлення перебуває під впливом інерційної сили, закладеної суспільно-політичним ладом попереднього історичного періоду, у який відбувалося силове втручання іноземних державних центрів у етнонаціональні процеси в Україні. У такий спосіб відбувається фактично самоусунення від участі цілої низки політичних інституцій від поставлених перед ними завдань – реального захисту національних інтересів. Натомість більш виправданим видається підхід, за яким визнається потреба зацікавленості та активної участі державних механізмів у процесі становлення української політичної нації – в оформленні української національної ідентичності, а відтак реальному наповненню змістом проголошених (у Конституції, Концепції національної безпеки України, інших нормативно-правових актах) фундаментальних національних інтересів.

Варто всерйоз враховувати, що держава, де не опікуються етнополітичними й етносоціальними процесами, які в ній відбуваються, має ризик з часом зіткнутися з небажаними наслідками стихійних процесів, а найголовніше – підпасти під вплив більш зацікавлених до чужих етнополітичних проблем країн-сусідів. Головною загрозою в цьому зв'язку є сепаратистські тенденції, які

можуть заохочуватися зовнішніми центрами.

Об'єктивно існування спільнот, орієнтованих на інші мови/культури, здатне породжувати проблеми у разі антагоністичного ставлення до титульної мови, оскільки наявність культурних ареалів, що йдуть врозріз з політичними кордонами, створюють небезпеку активізації (передусім ззовні) питання перегляду політичних кордонів на підставі культурних меж. Вище зазначене потребує прискіпливої уваги, що визнається низкою вітчизняних дослідників. Власне, щодо України існує можливість зовнішнього "стимулювання"[14] міжетнічних конфліктів та антидержавних процесів (завдяки політичному, економічному, інформаційному впливові тощо) з орієнтацією зовнішніх сил на територіальний розкол України, що, безумовно, може становити загрозу національній безпеці. У той же час невирішеність більшості потреб, необхідних для забезпечення національних інтересів у культурно-освітній, інформаційній сферах, триває усі роки після здобуття державності.

Суттєву загрозу національній безпеці може становити слабкий зв'язок етнічної ідентичності як на рівні титульного етносу, так і на рівні низки етнічних груп, із українською загальнонаціональною ідентичністю. Крім того, через асиміляцію, насамперед, примусову (мовно-культурну, етнічну тощо), для великого масиву населення вибір у часи бездержавності України здійснювався на користь радянської, а отже й російської, ідентичності.

Конфліктність між українською та "російсько-радянською" ідентичністю найрізкіше пролягає у питаннях мовно-культурних орієнтацій, політичних та геополітичних орієнтацій тощо, що найбільш властиве для етнічних росіян України. Ситуація із кількісно меншими, ніж російська, етнічними групами, наявними в країні, – поляками, угорцями, білорусами, румунами, молдаванами, болгарями тощо – характеризується меншою конфліктністю ідентичностей цих етносів із загальноукраїнською ідентичністю. Їхня етнічна ідентифікація із відповідною мовнокультурною, релігійною, регіональною ідентифікаціями не входить у гостру суперечність із належністю до української держави, українського суспільства та українського громадянства. Водночас такі етнічні групи, як угорці, румуни, молдавани, поляки, словаки, чехи, болгари схильні орієнтуватися [15] на країни походження своїх предків, тим більше, що більшість з цих країн є безпосередніми сусідами України.

Отже, на сьогодні в Україні недовикористано ресурси для формування та зміцнення сприятливої для суспільства, держави цілісної національної ідентичності. Тут існують такі пояснення: по-перше, недооцінка з боку державної влади цінності цього явища; по-друге, надмірний вплив в Україні тих політичних сил, які виступають за консервацію наявного "постколоніального" стану ідентичностей.

В Україні триває процес зміцнення і становлення державності, відродження національної традиції, пошуків національної ідентичності. Оформлення національної ідентичності серед громадян України характеризується накладанням низки суперечливих і проблемних процесів. Втім, було б несправедливо відзначати лише деструктивний вплив неоднорідності, що проявляється у мовних, конфесійних, етнічних, культурних, ментальних відмінностях тощо. Відмінності не завжди призводять до конфліктів. Разом із

тим, очевидно, що для національних інтересів держави необхідно, аби ця загальноукраїнська ідентичність за впливом мала б бути потужнішою, аніж ідентичності окремих етнічних, культурних спільнот українського суспільства. Тому Україні необхідне, по-перше, оптимальне поєднання загальнонаціональних і локальних (етнічних, культурних, конфесійних, регіональних тощо) інтересів; по-друге, успішне поєднання інтересів титульного етносу – українців – із інтересами, вподобаннями, запитамі інших етнічних груп України.

Контекст національної безпеки передбачає аналіз стану української національної ідентичності, що мав би узгоджуватися із фундаментальними інтересами держави, суспільства, громадянина. Найпомітніші риси та тенденції у формуванні національної ідентичності мають узгодженості із національними інтересами України.

Проблема дослідження сучасної української ідентичності передбачає розуміння специфіки не тільки міжетнічних відносин, але й відносин міждержавного рівня. Оформлена національна ідентичність тісно пов'язана із зовнішньополітичною самореалізацією держави, нації. Інакше кажучи, наявність власної національної ідентичності (що визнається як всередині самої держави, так і в країнах-сусідах) є неодмінним атрибутом “голосу” нації на геокультурному, геополітичному рівнях.

Серед підставових (фундаментальних) інтересів української держави і політичної нації мають бути: збереження територіальної цілісності; власної національної, культурної, мовної тощо самобутності; подальша консолідація всередині суспільства і нації; рівноправні і повноцінні стосунки із іншими державами і націями.

Таким чином, визрівання єдиної національної ідентичності при збереженні й розвитку етнічних, культурних тощо ідентичностей усіх спільнот, спроможне значно сприяти зміцненню державної єдності країни, суспільства, істотно посилити державу. Це, у свою чергу, дозволить посилити сприйняття української держави як “своєї” серед представників різних етнічних груп; зменшити або нівелювати можливість виникнення сепаратистських тенденцій серед етнічних груп компактного розселення в Україні; задіяти повною мірою потенціал усіх громадян України. Досягнення таких цілей повністю відповідає інтересам України.

Література:

1. **Кресіна І.О.** Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз). – К., Вища школа, 1998. – С.89.

2. **Обушний М.І.** Етнонаціональна ідентичність в контексті формування української нації. Автореферат на здобуття наукового ступеня доктора політичних наук / НАН України. Інститут політичних і етнонаціональних досліджень. – К., 1999. – С. 1-3.

3. Див.наприклад: **Діак І.В.** Українське відродження чи нова русифікація? – К., Гранослов, 2000. – С.170-181.; Державність української мови і мовний досвід світу / За ред. М.Жулинського, І.Драча та ін. Матеріали міжнародної конференції (Конгрес української інтелегенції). – К., ІНВіП, 2000. – 445 с.

4. Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. В.Попова. – К.: Тов-во “Знання”, 1998. – С.169-170.; **Уткін О.** Українське прикордоння – фактор взаєморозуміння чи нестабільності? // Віче. – 2001. – №2. – С.36-53.
5. **Колодій А.** Радянська ідентичність та її носії в незалежній Україні // www.politics.lviv.ua/nations/soviet; *Белецкий М.И., Толмъго А.К.* Национально-культурные и идеологические ориентации населения Украины. По данным социологических опросов // Социс. – 1998. – №4. – С.76-78.
6. **Priezel I.** National Identity and Foreign Policy: Nationalism and Leadership in Poland, Russia, Ukraine. Cambridge: Cambridge University Press, 1998. – 371 p.; **Гаврилишин Б.** Україна між Заходом і Сходом, Північчю та Півднем: геополітичні можливості та обмеження // Україна на шляху до Європи / За ред. Лутц Хоффманн – К., Фенікс, 2001. – С.17-27.
7. **Климанська Л.** Філософсько-соціологічний аналіз проблеми політичної ідентичності // Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть. – К., Видавничий дім “КМ Akademia”, 2001. – С.111-119.
8. **Stebelsky I.** National Identity of Ukraine // Geography and National Identity / Edited by Hooson D. Oxford: Blackwell Publisher, 1994. – P.233-248.
9. Див. наприклад: **Нагорна Л.** Українська політична нація: лінії розламу і консолідації // Віче. – 2000. – №1. – С.132-146.; Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть / За ред. С.Рябова та ін. – К., Видавничий дім “КМ Akademia”, 2001. – 268 с.; *Popson N.* Ukrainian National Identity: The ‘Other Ukraine’ // www.ics.si.edu/kennan/reports/1999/wilson.htm
10. **Ситник П.К., Дербак А.П.** Духовні засади та механізми формування національної самосвідомості // www.niurr.gov.ua/ukr/publishing/panorama/
11. **Колодій А.** Етно-національні ідентичності і легітимність влади в Україні // www.politics.lviv.ua/nations/legitimacy.
12. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001р. // www.ukrstat.gov.ua/
13. Цит. за **Дашкевич Я.** Українське відродження і національні меншості // Україна в сучасному світі. – К., 1990. – С.51.; Феномен нації: основи життєдіяльності / За ред. В. Попова. – К., Тов-во “Знання”, 1998. – С.230.
14. Див. наприклад: **Лісовий В., Проценко О.** Націоналізм, нація та національна держава // Націоналізм: Антологія – К., Смолоскип, 2000. – С.32-34.; **Діак І.В.** Українське відродження чи нова русифікація?. – К., Гранослов, 2000. – С.213-216.
15. **Білорус О.Г., Лук’яненко Д.Г.** та ін. Глобальні трансформації і стратегії розвитку. Монографія. – К., Інститут світової економіки та міжнародних відносин НАН України, 1998. – С.148.
16. Докладніше див.: **Уткін О.** Українське прикордоння – фактор взаєморозуміння чи нестабільності? // Віче. – 2001. – №2. – С.41 – 45.